

WAAR MOET HET MET DE HISTORISCHE SOCIOLOGIE NAAR TOE?

Als de samenstellers en auteurs van *Remaking Modernity* duidelijk wilden maken dat de historische sociologie momenteel in de Verenigde Staten een vitale en productieve onderneming is, dan zijn zij daar wat mij betreft uitstekend in geslaagd. Het inleidende hoofdstuk geeft een uitvoerig en informatief overzicht van recente trends op dit gebied, de daaropvolgende bijdragen zijn ter zake kundig en *sophisticated*, de literatuurlijst met zo'n tweeduizend titels is indrukwekkend. In een van de stukken (van Philip Gorski) staat een tabel waaruit blijkt dat de historische sociologie binnen de discipline aan een sterke opmars bezig is: het aantal in *Sociological Abstracts* opgenomen artikelen van historisch-sociologisch karakter is in de jaren negentig volgens deze telling bijna vertwintigvoudigd ten opzichte van het daaraan voorafgaande decennium (van 472 tot 9101, om precies te zijn), wat een proportionele groei betekent van minder dan een half tot meer dan vijf procent van alle artikelen (in Adams e.a. 2005: 167).¹ Het percentage blijft bescheiden, maar voor wie – zoals ik – een voorstander is van dit type sociologie is dit toch een verheugende vaststelling.

Niettemin heeft dit boek mij teleurgesteld. De opzet is uiteindelijk beperkt en een heldere nieuwe koers voor de historische sociologie wordt niet uiteengezet, laat staan dat er sprake zou zijn van een revolutionaire paradigmawisseling. Mijn grootste bezwaar is niet dat veel onderwerpen van historisch-sociologisch belang niet aan bod komen, al is het opvallend dat vrijwel alle thematische bijdragen zijn gewijd aan politiek (staatsvorming, bureaucratisering, sociaal beleid, revoluties, oorlogen, burgerschap) en economie (kapitalisme, professionalisering), terwijl technologische, demografische en ecologische ontwikkelingen niet of nauwelijks aan de orde komen, evenmin als bijvoorbeeld veranderingen in populaire of 'hogere' cultuur, of in omgangsvormen en emoties. Dat laatste is des te opmerkelijker waar de samenstellers de *cultural turn* en de ontdekking van het belang van emoties en affectieve bindingen als belangrijke recente vernieuwingen in de historische sociologie benoemen. Zelfs in een boek van meer dan 600 bladzijden kan niet alles worden behandeld, maar enige verantwoording van de keuzes was wel op zijn plaats geweest.

De kritiek die ik hier naar voren wil brengen betreft echter twee andere punten, al staan die niet los van de onderwerpkeuzes. Ze heeft betrekking op, ten eerste, het beeld dat wordt gegeven van ontwikkelingen ('golven') in de historische sociologie en, ten tweede, het zicht dat wordt geboden op de (mogelijke) theoretische vernieuwing in deze tak van wetenschap. Zowel in de beschrijving van het eigen wetenschapsgebied als in de daaraan verbonden programmatische aanbevelingen roept deze bundel diverse vragen op die onbeantwoord blijven.

De historische constructie van de historische sociologie

De redacteurs van dit boek positioneren zichzelf en hun mede-auteurs als vertegenwoordigers van de 'derde golf' in de historische sociologie, die voortbouwt op en zich tegelijk afzet tegen twee eerdere 'golven'. Dat is een handzame, maar ook simplificerende en vertekende ordening, want sterk ingegeven door de specifieke positie en oriëntatie van de auteurs – en daarmee zelf geen goed voorbeeld van historische sociologie.

Om te beginnen valt op dat de selectie van namen die met elkaar de eerste golf zouden vormen wel heel beperkt is. Comte, Spencer en Pareto ontbreken bijvoorbeeld. Dat is niet toevallig, want deze denkers waren niet van belang voor wat hier als de 'tweede golf' wordt gepresenteerd, die kleine groep van marxistisch geïnspireerde Amerikaanse sociologen die in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw vormen gaven aan een school van Historische Sociologie. En daarom lijken ze evenmin van belang voor hun erfgenamen van de derde golf. Want deze latere generatie zet zich niet louter af tegen de vorige, maar laat zich er nog steeds in hoge mate door leiden: de 'tweede golf' fungeert als belangrijkste referentiegroep, die definitiemacht behoudt over het veld van de historische sociologie en haar geschiedenis. Zo behelst dit boek behalve een poging tot zelfprofilering vooral ook de *canonisering* van een beperkt aantal grote namen die steeds terugkeren, van Karl Marx en Max Weber tot en met Charles Tilly en Theda Skocpol. Die indruk wordt nog versterkt door de merkwaardige selectiviteit van de index, waarin vele namen ontbreken die wel in de tekst worden genoemd.²

Selectief en uiterst summier is 493 zijn we ook de bespreking van de periode tussen de eerste en tweede golf in, waarin de sociologie zich ontwikkelde tot een empirische wetenschap van voornamelijk contemporaine westerse samenlevingen. Onder de sociologen die in deze periode de fakkel van de historische studie en oriëntatie hooghielden, worden (uitgerekend) Parsons en diens leerling Smelser genoemd, evenals directe voorgangers en inspiratoren van de tweede golf (Moore, Bendix, Eisenstadt), maar niet bijvoorbeeld Sorokin of Mannheim. Ook ontbreekt iemand als C. Wright Mills (1959), die in zijn kritiek op Parsons de sociologie uitdrukkelijk als historische wetenschap

definieerde. Opnieuw blijkt de blik op de geschiedenis te worden verengd en vertekend door de positie van de auteurs van deze bundel en hun leermeesters van de ‘tweede golf’.

Maar het grootste bezwaar tegen deze constructie van drie golven is dat ze eigenlijk onvergelijkbaar zijn, omdat ze op heel verschillende eenheden – naar tijd, plaats en inhoud – betrekking hebben. De eerste ‘golf’ valt zo’n beetje samen met de hele klassieke sociologische traditie, die zich in verschillende Europese landen vormde en minstens zeventig jaar bestrijkt. De tweede golf daarentegen beslaat ongeveer vijftien jaar, wordt in één land gesitueerd, en geïdentificeerd met een groep auteurs die theoretisch en thematisch sterk verwant zijn. De direct daarop volgende derde golf blijft eveneens voornamelijk beperkt tot de Verenigde Staten, maar duurt weer langer (hoe lang is niet duidelijk, het eind ervan is in elk geval nog niet in zicht) en is weer veel heterogener. De sprong die in deze fasering van Europa naar Amerika wordt gemaakt weerspiegelt in zoverre een reële verandering dat het zwaartepunt van de sociologie, en ook van de historische sociologie, in de tweede helft van de twintigste eeuw naar Amerika verschoof. Maar dat neemt niet weg dat de beperking tot bijna uitsluitend Amerikaanse studies voor wat betreft de tweede en derde golf vertekend werkt en dat het beeld beduidend anders wordt wanneer tenminste ook West-Europa in beschouwing wordt genomen. Ik zal dat met voorbeelden toelichten, waarbij ik vooral zal putten uit mijn ervaringen met Nederlandse ontwikkelingen.

De heropleving van historisch gerichte belangstelling en studie in de sociologie in de jaren zeventig en tachtig was internationaal. Overal had zij te maken met wat rond 1970 de ‘crisis in de sociologie’ ging heten, in het bijzonder de groeiende kritiek op het overwegend statische en integrationistische structureel-functionalisme, die weer gevoed werd door de actuele ervaring van maatschappelijke spanningen, conflicten en snelle veranderingen (vgl. Gouldner 1970). Een historische sociologie die verandering en conflict in het centrum van de aandacht plaatste diende zich aan als aantrekkelijk alternatief. Daarbij lag het voor de hand terug te grijpen op Marx en de marxistische traditie, maar de mate waarin en de wijze waarop deze doorwerkte in historisch-sociologisch onderzoek varieerde sterk. Zo viel in Nederland de opbloei van historische sociologie in de jaren zeventig en tachtig goeddeels samen met de vorming van een ‘figuratiesociologische’ school die het werk van Norbert Elias als belangrijkste bron van inzicht en inspiratie nam. Hierin waren noties van Marx verwerkt, maar was er tegelijk het streven ‘voorbij Marx’ te komen, en was er van meet af aan veel aandacht voor processen die in Elias’ civilisatietheorie centraal stonden: veranderingen in omgangsvormen, moraal en emotie-uitingen in samenhang met processen van staatsvorming en geweldsbeheersing.³ Ook in Duitsland – waar de tweede druk van *Ueber den Prozess der Zivilisation* van 1969 al snel een bestseller werd – en in min-

dere mate Engeland verscheen veel historisch-sociologisch werk dat op de civilisatietheorie was geïnspireerd.

In Frankrijk wisselde al in de jaren zestig de intellectuele mode van marxisme en existentialisme naar cultureel en semiotisch structuralisme,⁴ waar het 'poststructuralisme' van Foucault deels op zou aansluiten. Min of meer parallel hieraan vond in de geschiedschrijving – speciaal in de aan de sociale wetenschappen gelieerde *Annales*-school – een verschuiving in onderzoeksaandacht plaats van economische verhoudingen naar alledaagse cultuur (symbolen, rituelen, religieuze voorstellingen) oftewel mentaliteiten.

De 'mentaliteitsgeschiedenis' die in de jaren zestig in Frankrijk werd ontwikkeld, kwam ongeveer een decennium later ook elders in zwang en beïnvloedde daar niet alleen de geschiedwetenschap in strikte zin maar ook de historische sociologie. Nog directer was de band met wat historische antropologie werd genoemd. Sommigen zagen in de mentaliteitsgeschiedenis net als in de civilisatietheorie een basis voor het vruchtbaar samengaan van geschiedenis, sociologie en antropologie. Historici (zoals Frijhoff 1982; Spierenburg 1998) lijfden Elias in bij de pioniers van de mentaliteitsgeschiedenis, sociologen en antropologen (zoals Blok 1977) zagen in bevindingen van mentaliteitshistorici een mogelijkheid de civilisatietheorie te toetsen en uit te werken. Even kon het erop lijken dat de drie disciplines samen zouden gaan in een overkoepelende historische maatschappijwetenschap, gedragen door een gemeenschappelijk paradigma.⁵

Dat gebeurde uiteindelijk niet, in Nederland evenmin als elders. Integendeel, vanaf eind jaren tachtig werden de grenzen tussen sociologie, antropologie en geschiedenis weer scherper getrokken, ten nadele van – onder meer – de historisch georiënteerde sociologie. Deze vervluchtiging van het streven naar een omvattende, interdisciplinaire historische maatschappijwetenschap – dat overigens nooit geheel is opgegeven en in nieuwe gedaanten telkens weer opduikt – hoeft hier niet verder beschreven te worden. Waar het hier om gaat is dat de herleving van de historische sociologie in de jaren zeventig en tachtig in West-Europese landen andere vormen aannam dan in de Verenigde Staten, zodat ook de uitgangspunten en oriëntaties van latere generaties anders zijn. Veel van wat in de vs kennelijk pas in 'derde golf' opkwam, zoals de aandacht voor alledaagse culturele praktijken en psychische processen,⁶ behoorde in Europa al eerder tot het historisch-sociologisch repertoire. Voor Europa is het dan ook nog moeilijker te spreken van een 'derde golf' die zich scherp zou profileren ten opzichte van het werk van eerdere generaties.

Wat houdt de 'derde golf' in?

Maar ook voor Amerika is het, op grond van deze bundel, niet eenvoudig te omschrijven wat de 'derde golf' in de historische sociologie nu precies

inhoudt en wat zij heeft opgeleverd. Het duidelijkst wordt dat aangegeven in de inleiding aan de hand van vijf vernieuwende trends. Maar omdat die trends onderling sterk verschillen, levert dat uiteindelijk het beeld op van een heterogene verzameling van los van elkaar staande of zelfs tegenstrijdige perspectieven. De indruk dat de verbreding van thematiek in de derde golf gepaard is gegaan met een verlies aan theoretisch houvast wordt bij lezing van de volgende hoofdstukken alleen maar sterker. Verschillende auteurs ontvouwen hier geheel eigen gedachten waarvan onduidelijk is hoe ze zich tot de gesignaleerde trends verhouden.

Zo stelt Richard Biernacki (in Adams e.a. 2005: 75-91) een model van menselijk handelen voor waarin individuele actie wordt geanalyseerd als een 'problem-solving contrivance'. Hij bedoelt hiermee dat – anders dan volgens de middelen-doel-schema's van Weber, Parsons en de rationele-keuzetheorie – mensen niet met een vooraf gegeven doel handelen, maar dit *ad hoc* aanpassen aan de gegeven situatie en de daarin voorhanden zijnde middelen om zo al improviserend concrete problemen op te lossen. Zoiets doet zich vast wel eens voor, maar het gaat toch wat ver om dit schema tot een algemeen verklarende model van menselijk handelen te verheffen: het meeste menselijk gedrag is eerder routinematig dan probleem-oplossend, en de vraag waarom wanneer iets voor iemand een probleem is en wat als een adequate of bevredigende oplossing geldt, is met dit 'model' nog niet beantwoord. Ook blijft onbesproken hoe de aldus geanalyseerde individuele handelingen (kunnen) leiden tot sociale veranderingen.

Even eigenzinnig is de bijdrage van George Steinmetz (in Adams e.a. 2005: 109-157), die een sociologische verklaring wil geven van de *historical turn* in de sociologie vanaf de jaren zeventig. Hij doet dat door deze te verbinden met de overgang in de productieverhoudingen van 'fordisme' (grootschalige en planmatige massaproductie) naar 'postfordisme' (flexibel inspelen op grillige marktbevingen): terwijl het fordisme bevorderlijk was voor de 'positivistische' zoektocht naar wetmatige verbanden, sluit de historische sociologie met haar nadruk op contingentie en veranderlijkheid aan bij de praktijken van het postfordisme. Deze stelling (die doet denken aan Harvey's meer omvattende verklaring van het postmodernisme)⁷ klinkt wel plausibel, maar blijft ook erg in het vage hangen, omdat de auteur nauwelijks aangeeft wat de overgang van fordisme naar postfordisme feitelijk inhield, wanneer die precies plaatsvond en hoe die dan zou doorwerken in de academische sociologiebeoefening. Ook deze reflexieve interpretatie is zelf geen goed voorbeeld van historische sociologie. Paradoxaal is dat de verklaringswijze op zijn minst verwant is aan een economisch determinisme dat niet strookt met het type historische sociologie waar de auteur zelf voorstander van lijkt te zijn. Wat bovendien ontbreekt is een zicht op andere wetenschappen en de relaties daartussen, terwijl men zou verwachten dat de economische transformatie die als verklaringgrond dient alle wetenschapsgebieden aangaat. Het 'postpositivisme' dat steeds

meer kenmerkend zou worden voor de sociologie houdt volgens de auteur een toenemende verwijdering van de natuurwetenschappen in. Dat gaat voor een deel van de sociologie en andere sociale wetenschappen wel op, maar wat Steinmetz noch andere auteurs van deze bundel signaleren is een minstens zo belangrijke tegenbeweging: toenadering tussen de sociale wetenschappen en de natuurwetenschappen via de biologie, de ecologie en de evolutietheorie (zie b.v. Massey 2002). Die houdt niet alleen incorporatie van natuurwetenschappelijke kennis en denkwijzen in de sociale wetenschappen in, maar ook een historisering van de natuurwetenschappen, tot en met de natuur- en sterrenkunde.

Maar evolutiedenken, in welke vorm dan ook, is voor de schrijvers van deze bundel anathema – zozeer kennelijk dat het niet eens genoemd wordt. Voorwerp van terugkerende kritiek is wel de ‘moderniseringstheorie’, die als de twintigste-eeuwse opvolger van het negentiende-eeuwse evolutionisme zou kunnen worden beschouwd. De bekende bezwaren tegen determinisme, unilineariteit, vooruitgangdenken en Euro- of Westers-centrisme worden daarop gericht. Toch sluipen deze vooronderstellingen hier en daar binnen, het meest duidelijk in het hoofdstuk over bureaucratisering van Edgar Kiser en Justin Baer (in Adams e.a. 2005: 225-245). Deze auteurs constateren dat de moderne bureaucratie in de ‘less-developed countries’ slecht werkt, en daar hebben ze een eenvoudige verklaring voor: ‘the technologies of control (transportation, communications, record keeping) in most less-developed countries are more like those in early modern states than those in contemporary developed states’. Daarom bevelen zij de regeringen van deze landen aan ‘the administrative systems of early modern rather than modern Europe’ te imiteren (p. 243). Je ziet het voor je: in arme landen worden tegelijk met de paard en wagen en de ganzenveer een koningshof, belastingpacht en de verkoop van ambten aan particulieren ingevoerd. De adviezen van de moderniseringstheoretici van de jaren vijftig en zestig waren in het algemeen toch minder wereldvreemd.

In de afsluitende beschouwing doet Elisabeth S. Clemens een wanhopige poging in de verscheidenheid overeenkomsten te vinden. Die vindt zij vooral in wat de nieuwe historische sociologie *niet* is: deze verwerpt het idee van *master trends* in de geschiedenis, neemt afstand van de notie van vaste structuren gedurende een afgebakende historische periode en het idee dat deze het gedrag van individuen dwingend bepalen, bekritiseert de veronderstelling van rationele actoren (hoewel in de inleiding de toepassing van de rationele-keuzetheorie als een van vernieuwende trends werd voorgesteld) en gaat in tegen de gedachte dat maatschappijen scherp omliggende, coherente en elk voor zich autonome eenheden zouden zijn. Daartegenover worden gesteld: contingentie, complexiteit, pluraliteit, padafhankelijkheid, *agency*, fragmentatie, ongeordendheid (*messiness*), onbepaaldheid en onvoorspelbaarheid. De

hedendaagse historisch socioloog heeft daar allemaal oog voor, dat is haar nieuwe gevoeligheid.

Gaan die gevoeligheid, die wetenschappelijke voorzichtigheid, dat vergaande theoretisch agnosticisme en wantrouwen tegen iedere vorm van generaliseren niet een beetje te ver? Om te beginnen moet worden opgemerkt dat de nadruk op contingentie, complexiteit, pluraliteit etc. op zichzelf niet nieuw is; ook historisch-sociologen van de ‘tweede golf’ wezen, in hun kritiek op evolutie- en moderniseringstheorieën, herhaaldelijk op het belang ervan (b.v. Tilly 1984). Die lijn is in de ‘derde golf’ alleen verder doorgetrokken. Ook de – belangrijke en vruchtbare – gedachte dat maatschappijen geen scherp afgebakende, gesloten en onafhankelijke eenheden vormen is al veel eerder met nadruk naar voren gebracht, bijvoorbeeld door Immanuel Wallerstein (1974) met zijn theorie van het wereldsysteem, en, op een consequentere en radicalere manier, door de wereldhistoricus William McNeill.

De vraag is waarin een historische sociologie die alle nadruk legt op onvoorspelbaarheid, onbepaaldheid en *agency* zich nog onderscheidt van de verhalende geschiedschrijving, afgezien van de eenvoudiger en leesbaarder stijl van de historici en de theoretische ‘reflectie’, de regelmatige verwijzingen naar illustere voorgangers en het veelvuldig gebruik van jargon bij de historisch-sociologen. Een duidelijke plaatsbepaling van de historische sociologie ten opzichte van de geschiedschrijving ontbreekt in dit boek.

Waar moet het naar toe?

Historische sociologie zou omschreven kunnen worden als de tak van wetenschap die zich richt op het verkrijgen van inzicht in sociale veranderingen door hierin patronen of regelmatigheden te onderkennen en deze met behulp van theorieën te verklaren. Patronen van verandering kunnen onder meer worden onderzocht met behulp van kwantitatieve gegevens en tijdreeksen, een type onderzoek dat in deze bundel nergens aan de orde komt. De regelmaat in de verandering kan bijvoorbeeld inhouden dat deze over een langere periode in een bepaalde richting verloopt. Er is dan, anders gezegd, sprake van ‘ontwikkeling’.

Maar patronen of regelmatigheden van verandering – op kortere of langere termijn, op het niveau van samenlevingen of van kleinere dan wel grotere verbanden – worden in deze bundel nauwelijks besproken, en het begrip ‘ontwikkeling’ is goeddeels afwezig.⁸ Daarmee ontbreekt eigenlijk de kern van wat – mijns inziens – historische sociologie zou moeten zijn. Dit gemis zal te maken hebben met de gesignaleerde overmatige vrees voor simplificatie, en meer specifiek met de hardnekkige neiging om ontwikkeling te identificeren met vooruitgang. Dat laatste blijkt bijvoorbeeld uit het slotessay van

Elisabeth Clemens, waar zij het begrip *master trend* illustratief omschrijft als ‘the progress of equality or reason’ (p. 493). Van geloof in zo’n vooruitgang wil men natuurlijk niet beschuldigd worden, dus moet het hele idee van *master trends* oftewel omvattende lange-termijnontwikkelingen worden verworpen. Maar het is helemaal niet nodig om aan de negentiende-eeuwse gelijkstelling van ontwikkeling en vooruitgang, met de bijbehorende connotaties van voorbestemming en doelgerichtheid, te blijven vasthouden.

Ontdaan van vooropgezette normatieve waarderingen en teleologie, is het niet al te moeilijk om onderling samenhangende, met zekere regelmaat verlopende ontwikkelingen in de geschiedenis van de mensheid te onderkennen. Inzicht in de dynamiek van dergelijke langetermijnontwikkelingen en hun gevolgen is de afgelopen tijd sterk verdiept via nieuwe evolutionaire benaderingen (Lenski 2005; Sanderson 2007; Wilterdink 2003) en de daarmee verwante wereld- en mensheidsgeschiedenis (Goudsblom e.a. 1996; Diamond 1997; McNeill en McNeill 2003; Christian 2004). In *Remaking Modernity* ontbreekt vrijwel iedere verwijzing naar dit type theorie: het lijkt wel of het hier om een volkomen andere thematiek gaat, en of de historische sociologie er niets mee te maken heeft. Maar als de historische sociologie gaat over processen van sociale verandering, betreft dit uiteraard ook de meer omvattende veranderingen op lange termijn. Natuurlijk zullen en moeten historisch-sociologen aan de hand van documenten en archiefstukken onderzoek blijven doen naar specifieke lokale veranderingen op kortere termijn. Maar de uitdaging zal moeten zijn te proberen die in ruimere kaders te plaatsen: niet om te laten zien dat ontwikkelingen *au fond* overal hetzelfde verlopen, wel om het inzicht in het hoe en waarom van de bestudeerde veranderingen te vergroten en tevens bij te dragen tot de theorievorming op hogere niveaus van generalisatie. Langs de weg van deze integratie zou de historische sociologie theoretische vooruitgang kunnen boeken. En langs die weg kan zij ook bijdragen tot een van de belangrijke oogmerken van de sociologie in het algemeen: het vergroten van inzicht in eigentijdse problemen.

Noten

1 De tabel roept natuurlijk de vraag op naar de definitie van ‘historische sociologie’ – welke artikelen zijn op grond waarvan als zodanig gerubriceerd?

2 Onder wie bijvoorbeeld Raymond Aron, Randall Collins, Norbert Elias en William McNeill: blijkbaar figuren van het tweede plan.

3 Zie voor overzichten Goudsblom (1987); Kranendonk (1990); Vries (1990); Wilterdink (1986, 1991).

4 Al gesignaleerd door Furet in 1967. Vgl. ook Heilbron (1981).

5 Dat was het programma van het Nederlandse ‘tijdschrift voor maatschappijwetenschap’ *Symposion*, dat echter slechts drie jaar (1979-1981) en drie nummers lang bestond. Het laatste nummer heette ‘Facetten van mentaliteiten’. Ook kwam dit integratiestreven gedurende een aantal jaren naar voren in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*. Zie bijv.

het themanummer 'Confrontaties over cultuur en samenleving' (11, 3, dec. 1984) en – voor een terugblik – het laatste nummer (31, 4, dec. 2004).

6 Hoewel daar in deze bundel weinig van blijkt. Naar Elias wordt een enkele maal verwezen, niet naar auteurs die (enigszins) in de lijn van zijn civilisatietheorie werken – ook niet naar de weinige Amerikanen van wie dat gezegd kan worden, zoals de socioloog Thomas Scheff (1994) of de historicus Peter Stearns (b.v. 1994).

7 Harvey (1989). Vgl. ook Kumar (1995).

8 Afgezien van de ondoordachte en *common sense* manier waarop Kiser en Baer het begrip gebruiken, zoals eerder besproken. Ook deze auteurs identificeren ontwikkeling stilzwijgend met vooruitgang.

Literatuur

- Adams, J., E.S. Clemens en A.S. Orloff (red.) (2005) *Remaking Modernity. Politics, History, and Sociology*. Durham: Duke University Press.
- Blok, A. (1977) Achter coulissen. *De Gids* 140, 257-270.
- Christian, D. (2004) *Maps of Time. An Introduction to Big History*. Berkeley etc.: University of California Press.
- Diamond, J. (1997) *Guns, Germs and Steel*. London: Vintage.
- Frijhoff, W. (1982) "The French Connection". *Mentaliteitsgeschiedenis als cultuurstrijd*. In: *Geschiedenis, Psychologie, Mentaliteit*. Amsterdam: Skript.
- Furet, F. (1967) French Intellectuals: From Marxism to Structuralism. In: J. Revel en L. Hunt (red.) *Histories: French Constructions of the Past*. New York: The New Press, 1995, 217-230.
- Goudsblom, J. (1987) *De sociologie van Norbert Elias*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Goudsblom, J., E. Jones en S. Mennell (1996) *The Course of Human History. Economic Growth, Social Process, and Civilization*. Armonk/London: M.E. Sharpe.
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Heilbron, J. (1981) Opkomst en ondergang van een intellectuele mode: het structuralisme. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 8 (3) 395-438.
- Kranendonk, W.H. (1990) *Society as Process. A Bibliography of Figurational Studies in the Netherlands (up to 1989)*. Amsterdam: Publicatiereeks Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- Kumar, K. (1995) *From Post-Industrial to Post-Modern Society*. Oxford: Blackwell.
- Lenski, G. (2005) *Ecological-Evolutionary Theory*. Boulder/London: Paradigm.
- Massey, D. (2002) A Brief History of Human Society: The Origin and Role of Emotion in Social Life. *American Sociological Review* 67, 1-29.
- McNeill, J.R. en W. McNeill (2003) *The Human Web*. New York/London: W.W. Norton & Co.
- Mills, C.W. (1959) *The Sociological Imagination*. Harmondsworth: Penguin 1970 (1959).
- Sanderson, S.K. (2007) *Evolutionism and Its Critics*. Boulder/London: Paradigm.
- Scheff, T.J. (1994) *Bloody Revenge. Emotions, Nationalism, and War*. Boulder: Westview Press, 1994.
- Spierenburg, P. (1998) *De verbroken betovering. Mentaliteit en cultuur in preïndustrieel Europa*. Hilversum: Verloren (derde herziene druk, eerste druk 1988).
- Stearns, P.N. (1994) *American Cool. Constructing a twentieth-century emotional style*. New York/London: New York University Press.
- Tilly, C. (1984) *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage.

- Vries, P. (1990) Historische sociologie. In: H. Beliën en G.J. van Setten (red.) *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Agon, 301-341.
- Wallerstein, I. (1974) *The Modern World-System*. New York etc.: Academic Press.
- Wilterdink, N. (1986) Historisch-vergelijkende sociologie in de jaren zeventig. In: H.A. Becker en P. Glasbergen (red.) *Sociologie en verzorgingsstaat. Een proefbalans*. 's-Gravenhage: VUGA, 95-118.
- Wilterdink, N. (1991) New Views in Historical Sociology. In: H.A. Becker, F.L. Leeuw, K. Verrips (red.) *In Pursuit of Progress. An assessment of achievements in Dutch sociology*. Amsterdam: SISWO, 53-70.
- Wilterdink, N. (2003) The Concept of Social Evolution: Its Meanings and Uses. In: T. Meleghy en H.-J. Niedenzu (red.) *Soziale Evolution. Die Evolutionstheorie und die Sozialwissenschaften*. Oesterreichische Zeitschrift für Soziologie, Sonderband 7, 53-73.